

Филология / Филология / Philology

POETIK NUTQDA FRAZEOLOGIZMLAR
(Shoir Abdulla Oripov she'rlari misolida)

Shaxlo Omonovna Masutova

Magistrant,
Buxoro davlat universiteti
nodirbejrahmonov@gmail.com

<https://doi.org/10.37547/jcass/volume02issue03-a6>

Annotatsiya: Til ham, uning birliklari ham serqirra mohiyatga ega. Til egasining tafakkurida lisoniy birliklar o'ziga xos ramz sifatida saqlanadi. Buni fonema, morfema, leksema yoki qoliplar misolida ko'rish mumkin bo'lgani kabi frazemalar tahlilida ham kuzatish mumkin. Lisoniy birliklarning ichki va tashqi tomonini bir-biridan ajratib bo'lmaydi. F. de Sossyur ta'biri bilan aytganda, lison (til) sistemalar sistemasidir. Undagi har bir birlik kichik sistemalarni tashkil etadi va ma'lum funksiyani bajaradi. Frazemalar ham tilda lisoniy birlik sifatida yashar ekan, ular fonema, leksema, morfema yoki qoliplar kabi umumiylilik, mohiyat, imkoniyat, sababiyat kabi xususiyatlarga ega bo'ladi.

Frazeologik birliklar murakkab tarkibli til birligi bo'lib, ularning ifoda plani ikki yoki undan ortiq komponentlarning uyushmasidan iborat. Frazeologik birliklar nutqda so'zlar bilan teng ishlataladigan, fikrni teran, obrazli, o'tkir ma'noli, keng qamrovli tarzda ifodalaydigan til birligi sifatida ahamiyatlidir.

Mazkur maqolada o'zbek frazeologizmlarining poetik nutqda qo'llanilishi shoir Abdulla Oripov she'rlari misolida tahvilga tortilgan.

Kalit so'zlar: ko'chma ma'no, emotsionallik, ekspressivlik, transformatsiya, so'z birikmasi shaklidagi ibora, gap shaklidagi ibora.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ
(На примере стихов поэта Абдуллы Арипова)

Шахло Омоновна Масутова

Аннотация: И язык, и его единицы имеют многогранную природу. По мнению лингвиста, языковые единицы сохраняются как уникальный символ. Это можно увидеть при анализе фраз, а также при анализе фонем, морфем, лексем или языковых паттернов. Внутреннее и внешнее лингвистические единицы неразделимы. По словам Ф. де Соссюра, язык – это система систем. Каждый блок является подсистемой и выполняет определенную функцию. Пока фразы живут в языке как языковая единица, они обладают такими чертами, как общность, сущность, возможность, причинность, например фонемы, лексемы, морфемы или паттерны.

Фразеологические единицы – это сложные языковые единицы, план выражения которых состоит из комбинации двух или более компонентов. Фразеологические

Филология / Филология / Philology

единицы важны как единица языка, которая используется в речи наравне со словами, выражая мысль глубоко, образно, остро и всесторонне.

В статье анализируется использование узбекской фразеологии в поэтической речи на примере стихов поэта Абдуллы Арипова.

Ключевые слова: образное значение, эмоциональность, выразительность, трансформация, фраза.

PHRASEOLOGISMS IN POETIC SPEECH (On the example of the poems of the poet Abdulla Aripov)

Shakhlo Omonovna Masutova

Abstract: Both language and its units have a multifaceted nature. In the mind of the linguist, linguistic units are preserved as a kind of symbol. This can be seen in the analysis of phrases, as in the case of phonemes, morphemes, lexemes, or linguistic patterns. The interior and exterior of linguistic units are inseparable. In the words of F. de Saussure, language is a system of systems. Each unit is a subsystem and performs a specific function. As long as phrases live in the language as a linguistic unit, they will have features such as commonality, essence, possibility, causation, such as phonemes, lexemes, morphemes or models.

Phraseological units are complex linguistic units whose expression plan consists of a combination of two or more components. Phraseological units are important as a unit of language that is used in speech on an equal footing with words, expressing ideas in a deep, figurative, sharp, comprehensive way.

This article analyzes the use of Uzbek phraseology in poetic speech on the example of the poems of the poet Abdulla Aripov.

Keywords: figurative meaning, emotionality, expressiveness, transformation, phrase.

Kirish

Bilamizki, shoir zoti inson ko'nglining tarjimoni sifatida qalam tebratadi. Ayniqsa, uning "meni"da milliy, umuminsoniy, ezgu tuyg'ular tajassum topishi lozim. Shu ma'noda : "Ijodkor umuminsoniy dardni shaxsiy darddek qabul qilishi yoki shaxsiy dardini umuminsoniy dard darajasiga o'tarishi lozim", - deb yozadi Abdulla Oripov. Shoir ushbu talabni o'z ijodiga to'la-to'kis tatbiq ham qildi.

Abdulla Oripov she'riyati tilshunoslik uchun ham adabiyotshunoslik uchun ham muhim o'ringa, katta salmoqqa ega she'riyatdir. Shoir she'rlarining ta'sirchanligi, xalqona ifodasi, inson ruhiga

chuqur ta'sir qilishida ko'plab til vositalari qatori frazeologizmlarning ham o'rni beqiyos. Avvalo, shuni aytish lozimki, frazeologizmlar narsa-hodisalar, voqealar, xarakterlarni obrazli-ekspressiv ifodalash ehtiyoji yuzasidan vujudga keladi. Ular deyarli ko'chma ma'noda qo'llanilib, badiiy tasvir vositasida emotSIONallik, espressivlik xususiyatiga ega bo'ladi. Shu sababli frazeologizmlar insonlarning faqat ongiga emas, balki his-tuyg'ulariga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Frazeologizmlar tarkibida nechta so'z ishtirok etishiga qaramay, ular yagona umumiyl ma'no bilan birlashadi va emotSIONal-ekspressiv ma'noni ifodalarydi.

Филология / Филология / Philology

Asosiy qism

Shoirimiz Abdulla Oripov she'rlarida frazeologik birliklar, asosan quyidagi ma'nolarda qo'llaniladi:

1) voqea-hodisani obrazli ifodalash uchun: ko'pgina frazeologik birliklar konkret, ko'rgazmali tasvir uchun xizmat qiladi, shaxs-predmet, voqea-hodisaning obrazli ifodasi bo'lib keladi. Masalan,

1. Hanuz biri ikki bo'lmanan eldan,

Keldim, madad bergil, yo Kabatulloh.

Bag'ri xun, toleyi kulmagan eldan,

Keldim, madad bergil, yo Kabatulloh. ("Ka'batulloh" she'ridan)

2. Sirdagisin ko'rib turibsan har on,

Ichdagi oolangdan ogoh bo'l inson.

3. Sayr etdim Kioto ko'chalarida,

O'y surdim yomg'irli kechalarida.

Sira parvo qilmay o'tar umrga,

Jon berib turibsan toshga, temirga.
("Yapon" she'ridan)

4. Men seni esga oldim, birinchi muhabbatim,

Eslab xayolga toldim, birinchi muhabbatim. ("Birinchi muhabbatim" she'ridan)

2) turli holatlarni baholash uchun: frazeologizmlarning turli strukturaliplari uchun biror predmet, yoki voqea-hodisani nomlash bilan birga ularga salbiy yoki ijobjiy baho berish funksiyasi ham badiiy asarlarda o'zining salmoqliligi bilan ajralib turadi. Jumladan,

1. O'n gulingdan bir guling ochilmagan derdilar,

Yo'llaringda soqchilar sochilmagan derdilar. ("Vatan uchun yashaylik" she'ridan)

2. Shoir kunlarini uladi tunga,

Borliqni vasf etib ayladi xonish.
("Yozgin, dedilar" she'ridan)

3) badiiy matnda emotsiyonallikni ifodalash uchun: o'zbek tili frazeologik sistemasida mazkur birlikning katta qismi asosiy ma'no-mohiyatni ifodalabgina qolmay, balki so'zlovchining shodligi, g'azabi, nafrati, o'kinchi, qo'rquvi, kinoyasi, jirkanishi singari emotsiional munosabatlarni ham ifodalab keladi. Bunga quyidagi misralar misol bo'la oladi:

Bir qarasam bu dunyoda baxtim borday,

Bir qarasam butun olam menga torday.

Mazkur misralarda insonga xos ruhiy holat juda chiroqli oolib berilgan. Balki shoир shu misralarda butun olam menga torday iborasini qo'llamasra, she'riy misralar biroz xiraroq chiqardi, fikrimizcha.

5) badiiy matnda satira va humor hosil qilish uchun :

Ota der: -Aldama sen meni, bolam,

Barcha qilmishingni sezib yuraman.

Agar quyilmasang mendan keyin ham,

Bilib qo'y go'rimda tikka turaman.

Bola der:-Otajon, meni bilasiz,

Birga davr-u davron sura bering-da.

O'sha qora go'rda nima qilasiz

Mana uyda tikka turabering-da.
("Yozgin, dedilar" she'ri)

Abdulla Oripov qalamiga mansub she'rlarda ba'zi iboralar sinonimlari bilan almashtirilgan. Ba'zan esa tarkibidagi ayrim so'zlarning ma'nolari tushirilib, qisqartirilib qo'llanish holati uchraydi. Bu holat frazeologizmlarning ma'nosini umumlashtirish, abstraklashtirish , kengaytirish uchun xizmat qiladi. Masalan :

Non, degan farzandning dardli xitobi,

Филология / Филология / Philology

Goh uni tiriklay chohlarga tiqqan.
Bardoshli umrning zaqqum zardobi,
Sochlari qirovdek ko'pirib chiqqan.
(“Otalar ilgida zamон bilan vaqt” she’ri)

She’rda tiriklay go’rga tiqmoq iborasi tarkibidagi go'r so'zi choh so'zi bilan almashtirib qo'llangan. Yoki yana bir misolda ko'ramiz;

Yaxshining keragi kamdir olamda,
Yomonlarning dasti uzun bo'lsa gar.

Ushbu misralarda ortiq darajada imkoniyatga ega ma'nosini beruvchi “qo'li uzun” ibrasidagi “qo'l” so'zi o'zining sinonimi bilan almashrirligani. Ibora ma'nosi go'zal badiiyat kasb etgan. Yana bir she'rda:

Quloq soling menga, yaxshi qiz, biroz
Dilimni ochmoqchi bo'lyapman sizga
Tunov kun bir do'stim meni dabdurust

Aybladi sevgisizikda. (“Sevgisiz odam” she’ri)

Ushbu misralarda ikki ibora qo'llangan. Birinchisi “quloq solmoq” iborasi bo'lib, tinglamoq ma'nosini beradi ma'nodoshi “quloq bermoq”. Ikkinci ibora “dilini ochmoq” iborasi “ko'nglini ochmoq”, “yuragini ochmoq” iboralariga variantdosh sifatida qo'llanilgan.

Tong yulduzi kulganda, yotog'ingga yo'l oldim,

O, uyqusiz ko'zlarda ne sirlarni o'roldim,

Yo'q uyqusiz ko'zlardan so'z ochmadim, men u tob,

O'sha bahor tunini kuyla deding umrbod. (“Suv parisi” she’ri)

She'rda qo'llanilgan “yo'l olmoq” iborasi “yo'nalmoq” ma'nosini bildiradi.

Sinonimi “yo'l solmoq” . “So'z ochmoq” iborasi esa “gap ochmoq” iborasining varianti sifatida qo'llaniladi. Shoir she'r badiiyatini oshirish uchun “ko'z” so'ziga qofiyadosh sifatida “gap” so'zi o'rnida “so'z”ni qo'llaydi va go'zal ohangdorlikni yaratadi. Endi quyidagi to'rtlikka diqqatimizni qaratamiz:

Birodar tushmadim men ham osmondan,

Sen ham kelmagansan biror tomondan.

Bir yurtning farzandi ikkalamiz ham,
Zuvalamiz bitta, mehr bir jondan.
(“Zuvala” she’ri)

Ushbu to'rtlikda osmondan tushgani yo'q iborasi poetik talab bilan inversiya hodisasiga uchraydi. Shuningdek, zuvalasi bir joydan olingan iborasi zuvalamiz bitta shaklida qo'llaniladi. Bunda ham shor iborani qayta ishlab poetik nutqqa mahorat bilan moslashtirgan.

Abdulla Oripov she'rlarida qo'llanilgan frazeologizmlarni morfologik shakli, tayanch komponentiga haqida shuni aytish mumkinki, ko'pchilik iboralarning tayanch komponenti fe'l va sifat so'z turkumlari bilan ifodalangan.

Tayanch komponenti fe'l bilan ifodalangan frazeologizmlar:

Tasalli topmassan na do'st, na maydan

Sekin ostonangdan o'tlar cho'zar bo'y.
(“Qadr” she’ri)

Magar bo'ri ekan, odamga odam,

Bir-birin boshini yegay damo-dam.
(“Ka'batulloh” she'ridan)

Haq deb nina bilan tog'larni qazdim,

Филология / Филология / Philology

Bandman, rost yo'ldan gohida ozdim.
("Payg'ambar" she'ridan)

Ka'ba qopqasida turgan, ey posbon,
Avval onalarning ochgin yo'llarin.
("Ona" she'ridan)

Tayanch komponenti sifat bilan ifodalangan frazeologizmlarga quyidagi she'riy misralar misol bo'la oladi:

Nomingni o'chirar endi har qaydan,
To'rtta ichi qora, yoki xasadgo'y.
("Qadr" she'ridan)

Bir qarasam, do'st-u yordan ko'nglim to'qday,

Bir qarasam, atrofimda hech kim yo'qday.

Bir qarasam, murodimga yetgandayman,

Bir qarasam, ko'zim ochiq ketgandayman. ("Bir qarasam" she'ridan)

Shuni aytish kerakki, frazeologizmlar o'zbek tilshunosligida muayyan so'z turkumi bo'yicha monografik planda tahlil qilinmagan.

Iboralarni tuzilishiga ko'ra tahlil qilsak, ular so'z birikmasi va gapga teng hollarda qo'llaniladi. Abdulla Oripov she'rlarida uchraydigan iboralarni ham tuzilishiga ko'ra quyidagicha tahlil qilamiz:

Shoir she'rlarida so'z birikmasi shaklida qo'llanilgan frazeologizmlar ham uchraydi:

Mangu yorug' peshonang sening,
Mangu yorug' maskanim manim,
O'zbekiston, Vatanim manim.
("O'zbekiston" qasidasi)

Kuni bitganida ul banda yana,
Bir parcha momiqqa o'ralib ketdi.
("Hasad" she'ridan)

Hazratim, aslida Sizga ham qiyin,
Somelar ko'pincha qilishar o'yin.
Avval ortingizda namoz o'qishar,
Qatiqqa suv qo'shib sotishar keyin
("Imom" she'ridan)

Darvesh umr bo'yi chekib g'am,
zahmat,

Dunyoda haqiqat axtardi faqat.
Bir kun o'rab dedi, uni olomon,
Haqiqat o'zing-ku, o'zing haqiqat.
("Haqiqat" she'ridan)

Aytish joizki, tarkibida ayrim so'zshakl bilan ifodalanfgan ega bo'lagi bo'lса, shunday frazeologizm qurilishiga ko'ra gapga teng bo'ladi. Gapga teng iboralar, asosan, fe'l so'z turkumiga tegishli bo'ladi.

O'zbek tili frazeologik tizimidagi frazeologik birliklarning asosiy qismini fe'l frazeologik birliklar tashkil qiladi. Ular tildagi barcha frazeologizmlarning 82 foizini tashkil etishi ma'lum [5;12]. Bunday frazemalar ikki yoki undan ortiq leksemadan tarkib topib, asosiy tayanch komponent (a'zo) fe'l bilan, notayanch komponent esa ot (keng ma'noda) leksema bilan ifodalanadi.

Quyidagi Abdulla Oripov she'rlarida gap shaklida qo'llanilgan iboralarga she'riy misralardan misollar keltiramiz:

Mavjiga nogahon kimdir tosh otgay,
Zarbi yuragimning tubiga botgay..
Gar sen daryo bo'lsang,
irmog'ingdurman,

Филология / Филология / Philology

Lat yesang og'riqli barmog'ingdirman.
("Shoir qalbi" she'ri)

Onam erta ketdi dunyodan nolon,
Yoshidan o'tganman men allaqachon.
Qartaygan o'g'lingni oxirat kuni,
Tanib olurmisan, bilmam, onajon.
("Diydor" she'ridan)

O'n gulingdan bir guling ochilmagan derdilar,
Yo'llaringda soqchilar sochilmagan derdilar. ("Vatan uchun yashaylik" she'ridan)

Sen-ku bu dunyodan to'ygan ekansan,
Boshqalarni nega qiynaysan, nodon?
("Nodon" she'ridan)

Birodar tushmadim men ham osmondan,
Sen ham kelmagansan biror tomondan.
Bir yurtning farzandi ikkalamiz ham,
Zuvalamiz bitta, mehr bir jondan.
("Zuvala" she'ridan)

Bir bola chinqirib yig'lardi chunon,
Uni yupatolmay ko'pchilik giryon.
U qaysar hech kimga qulq solmadi,
Boshini silashdi-tinchidi shu on.
("Mehr" she'ridan)

Odam quchdi bir kun shayton-jononni,
Bu hol quvontirdi har ikkovlonni.

Shayton der: Odamni yo'ldan urdim-ku,

Odam der: Ko'rmovdim faqat shaytonni.

Hasadgo'y kimsalar- Iblisga hamkor,
Momiqqa cho'zdilar faqat qo'llarin,
Egasin kafanga ayladilar zor,
Do'zaxga burmoqchi bo'ldi yo'llarin.
("Hasad" she'ridan)

Qalami o'tkir shoirimiz Abdulla Oripov o'z she'rлarida frazeologizmlardan unumli foydalangan va mavzuga oid iboralarni mohirlik bilan tanlay olgan. Bu esa she'rlearning o'quvchi ruhiyatiga ta'sir kuchini oshirgan.

Otashnafas shoir A.Oripovning tahlilga tortilgan misralaridan o'rta umutalmi maktablari ona tili mashg'ulotlarida foydalanish [3;7;9] o'rini va foydali deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririysi, 1992. –B. 23-311.
- 2.Oripov A.Talosh pallası.– Toshkent:Ma'naviyat,2007. –B. 3-9.
- 3.Dilorom Nematovna Yuldasheva. Problems of national language education at school. Volume 4 Issue 3 BSU 2020 (3) Published by 2030 Uzbekistan Research Online, 2020
<https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15/>
- 4.Дилором Юлдашева. Нутқий мулодотда сукунтнинг ўрни. Образование и инновационные исследования. Том 1 № 1 (2020).
<http://interscience.uz/index.php/home>

Филология / Филология / Philology

5.Дилором Юлдашева (Dilorom YULDASHEVA). Профессиональные фразеология (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandirma
<https://d1wqxts1xzle7.cloudfront.net/60539392/>

6.Юлдашева Д. Н. Сукут нутқий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида //Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3. www.tadqiqot.uz

7.Tueva Zulfiya Nozimovna, Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. Statement and about its types. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 93 published January 30, 2021. – Pag.72-77.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=44644256>

8.YULDASHEVA DILOROM NIGMATOVNA. Silence-is a nonverbal unit of speech communication. Impact Factor (SJIF 20 20= 6.156) "American Journal of Research", 2020, 11-12 issue of the Journal.– Pag.87-95.
https://journalofresearch.us/wp-content/uploads/2020/12/2020_11_12-AJR_11.pdf

9.Юлдашева Дилором Нигматовна. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари: педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.-Тошкент, 2007.-124 б.

10. Chullieva Gulchekhra Toshpulot qizi. Intonation. Intonema, its structure. Functions of intonema. Middle European Scientific Bulletin. Volume 8, January 2021. ISSN 2694-9970. Pag. 141-148.

<https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/179>

11. G.T.Chullieva. Intonema and its Types. Middle European Scientific Bulletin. Volume 10, March 2021. ISSN 2694-9970. Pag. 91-95.
<https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/314>

12. DY Yusupova. Poetess Khalim Khudoyberdieva and his skill in use of the word. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 93 published January 30, 2021.-Pag.238-241.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44644284>

13. Dildora Yunus kizi Yusupova. About Polisemantic Words (on the example of the poems of the Uzbek poetess Khalima Khudoyberdiyeva). Middle European Scientific Bulletin. Volume 10, March 2021. ISSN 2694-9970. Pag.384-389.
<https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/367>